

Tanımadığımız türklər: Niyə az eşitmişik, ya da heç eşitməmişik?

Tural İsmayılov

Bununla bağlı professor Cavad Heyət totemizmin türklərə yad olmasını dəyərli sübutlarla əsaslandırılmışdır. O, "Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış" kitabında yazır: "Əski türkləri totempərəst sayanlar onların qurdu özlərinə ata bildiklərinə əsaslanıb Fəzlullah Rəşid əd-Dinin "Came ət-təvarix"də 24 oğuz boyunu sayarkən, hər dörd boy üçün bir quşu Sivilizasiyaların kəsişməsində türk dünyası 62 onğun (totem) gösərdiyini dəlil gətirirlər. Halbuki totemçilik və ya totempərəstlik yalnız bir heyvanı cədd tanımaq və bir quşu müqəddəs saymaq deyildir. Totemçilik bir inam nizamı olaraq, müəyyən ictimai və hüquqi cəbhələrə malik idi. Totempərəstlikdə ana hüququ hakimdir və mülkiyyət qəbilə üzvləri arasında müştərəkdir. Türklərdə isə ata hüququ hakim olub, xüsusi mülkiyyət isə möhtərəm sayılmışdır. Totemçilikdə bir totemə pərəstiş edən qəbilə əqrəba sayılar, halbuki türklərdə əqrəbalıq qana bağlıdır. Totemçilikdə hər qəbilənin xüsusi bir totemi vardır. Türklərdə bütün qəbilələr bir heyvanı (qurdu) uğurlu sayar, lakin ona pərəstiş etməzlər. Totemçilikdə heyvandan başqa daş parçası, ağac, yağış suyu da totem ola bilər. Totemçilikdə qəbilə fərdi toteminin adı ilə adlanır, halbuki türklərdə hər ailə və fərdin özünəməxsus adı vardır. Totemçilikdə ruhun əbədi qalmağına inanmazlar. Əski türklər isə ruhları əbədi bilib, kainatın da ruhunun olduğuna inanırdılar. Buna görə də atalarının ruhlarına nəzir və qurbanlıq edərtilər"58. İslamaqədərki türk dini əqidəsində və bütövlükdə türk dini inanc sistemində Tenqriçilik (bəzən "Göy Tanrı" dini və ya Tanrıçılıq da adlandırılır) aparıcı yer tutmuş və bünövrə rolunu oynamışdır. Hun, Göytürk Xaqanlıqlarında əsas olan bu dini inancda müqəddəs varlıqlar, təbiət qüvvələri, atalar kultu olsa da yeri-göyü yaradan ən uca varlıq "Göy Tanrı" hesab edilirdi. Bu dini inanca görə Tanrı ən yüksək varlıq olub, kainatı yaradıb və səmavi mahiyyəti olduğu üçün Göy Tanrı adlanırdı.

Türk sivilizasiyaları barədə Ərəstü Həbibbəylinin kitabındakı qeydləri başqa bir yazıda ümumiləşdirməyi düşünürəm.

Mənim bu yaxınlarda diqqətimi Salar türkləri çəkdi. Salarlar uğurlar kimi oğuz türkləridir. Göz quruluşları və bütün antropoloji keyfiyyətlərinə görə uğurlara bənzəyirlər. Daha doğrusu, müxtəlif tədqiqatçılar onları uğurların ən yaxın qohumu hesab edirlər. Ə.Həbibbəyli məqalələrinin birində Salar türklərinin Azərbaycan dilinə yaxın dildə danışmaqları ilə bağlı qeydə rast gəldim. Müasir təsnifatlarda 40-dan çox dil və ya ləhcənin əhatə olduğu türk xalqlarının dil ailəsinin 4 qrupa: oğuz, qırçaq, qarluq və bulğar qruplarına ayrılması əksər tədqiqatçılar tərəfindən qəbul olunmuş yanaşma hesab edilir. Bununla belə Sibirdə yaşayan türk xalqlarının dil qrupu təsnifatı ilə bağlı vahid yanaşma hələ də mövcud deyil və bəzən ayrıca qrup kimi təsnifləşdirilməsinə də rast gəlinir. Xüsusən də, yakut və çuvaş dillərinin digər türk dil və ləhcələrindən anlaşılmayan dərəcədə fərqli olması bu cür yanaşma üçün əsas verir.

Çin Xalq Respublikasının "Xunhua Salar Muxtar bölgəsi" və ətraf vilayətlərdə yaşayan salarlar əksər türkoloji tədqiqatlarda sarı uğurlarla bərabər təsnif olunurlar. Qeyd etməliyə ki, Çində rəsmi olaraq tanınan 56 etnik qrupdan 7-si türk əsillidir. Bunlar uyğur, qazax, tatar, sarı uyğur, salar, qırğız və özbək türkləridir. Göründüyü kimi salarlar və sarı uyğurlar (bəzən yuğurlar adlandırılırlar) ayrı-ayrı türk etnik qrupları kimi tanınmışdır. Bu 7 türk toplumundan yalnız salarlar oğuz dil qrupuna aid edilir. Salarların ayrıca qrup olaraq təsnif edildiyi azsaylı mənbələrdən biri kimi Türkiyə Dəyanət Vəqfinin nəşr etdiyi "İslam Ensiklopediyası"nı qeyd etmək olar. Bu ensiklopediyada salar dili ayrıca dil olaraq qeyd edilib və sarı uyğurlarla dilin xüsusiyyətlərinə görə kifayət qədər fərqliliklərin olması göstərilib. Say baxımından da salarlar daha çoxsaylıdırlar. Belə ki, 2010-cu ildə Çində əhalinin siyahıya alınması məlumatlarına əsasən salarların sayları 130 min nəfər, sarı uyğurlar isə 14 400 nəfər olaraq qeydə alınmışdır. Bundan başqa hər ikisi antropoloji cəhətdən monqoloid irqinə mənsub olan sarı uyğurlar buddizmə, salarlar isə İslam dini inancına sahib olduqlarına görə müəyyən fərqliliklər nəzərə çarpır.

Ümumilikdə Türk dilləri ailəsinin təsnifatında coğrafi prinsip əsasında yanaşmanın ən yaxşı nümunələrindən birini Rusiyalı alim, məşhur türkoloq Nikolay Baskakov (1905-1995) vermişdir. Onun təsnifatında türk dilləri Qərbi və Şərqi Hun qoluna ayrılmaqla iki qrupa ayrılır. Şərqi Hun qolu özü 2 altqrupa bölünür ki, bunlardan da biri "uyğur-oğuz" alt qrupudur. N.Baskakov sarı uyğur dilini (müvafiq olaraq salar dilini) bu alt-qrupa aid etmişdir və fikrimizcə, bu yanaşmanı ən dolğun təsnifatlardan biri hesab etmək olar. Ümumilikdə Oğuz qolunun daha çox Qərb türklərini əhatə etdiyini nəzərə alsaq, coğrafi cəhətdən Şərqdə - Çində yaşayan türkdilli etnosun bu qrupa aid edilməsi azsaylı nümunələrdəndir. Qeyd etməliyə ki, 1970-ci ildə ərəb əlifbasından latın əlifbasına keçid edən salar dilinin xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi dilçi alimlərin imkanlarını daha da asanlaşdırır. Salar dili lüğət tərkibi və morfoloji xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan türkcəsi ilə yaxınlığı ilə seçilir.

Tarixi ekskurs edəndə salar adı ilə bağlı bir neçə məqamı qeyd etmək lazımdır. Bu mənada ilk ağla gələn orta əsrlərdə mövcud olmuş Salarilər dövlətidir. 919-1062-ci illərdə Azərbaycan torpaqlarının daxil olduğu Salarilər dövlətinin salar türk tayfaları ilə əlaqəsinin olub-olmaması maraqlıdır. Məlum olduğu kimi, Salarilər dövlətində hakim sülalə türk mənşəli olmadığından bu əlaqə sadəcə fonetik oxşarıqdan uzağa getmir.

Tarixi mənbələrdə salur (yaxud salar) adınatürk dilləri haqqında ilk ensiklopedik mənbə olan Mahmud Kaşğarının "Divanü lüğət-it-türk" əsərində rast gəlinir. Əsərdə oğuz tayfalarının arasında salğur və ya salur adı oğuz türklərinin adı çəkilmişdir. Bundan başqa oğuz tayfalarının həyatını əks etdirən "Dədə Qorqud" dastanında Salur Qazan xandan bəhs olunur. 24 oğuz boyundan biri olan salurlar ilə hazırkı salar türkləri arasında əlaqənin tədqiqatçıları tərəfindən araşdırılmasına ehtiyac vardır.

Beləliklə, Azərbaycan türkcəsi ilə eyni dil qrupunda olan salarlarla bağlı qısa bir araşdırma onu deməyə əsas verir ki, 1000 ildən çox bir tarixi dövrdə coğrafi cəhətdən digər Oğuz qrupu təmsilçilərindən tam ayrı və qarşılıqlı əlaqə olmadan yaşamalarına baxmayaraq salarlar dil xüsusiyyətlərinə görə xüsusi bir fərqlilik daşıyırlar. Bu mənada Dədə Qorqud dastanındakı "iç Oğuz" və "dış Oğuz" anlayışlarını da bu aspektdən qiymətləndirmək olar. Bu isə bir daha bütün Avrasiya coğrafiyası boyu "Böyük Çöl" və ya "Bozqır" landşaftı daxilində türklərin gəlmə olmadığına dəlalət edir. Belə ki, Altayda, Çində, Kiçik Asiyada yaxud Qafqazda yaşayan müxtəlif Oğuz tayfalarının tarixi zaman kəsiyində həm Şərqdən-Qərbə, həm də Qərbdən-Şərqə ayrı-ayrı vaxtlarda axınları olmuşdur. Ancaq hər iki halda Bozqırın həm Şərbində, həm də Qərbində daimi yaşayan və bu axınlarda iştirak etməyən oğuz tayfaları da olmuşdur və salarları da onlardan biri hesab etmək olar.

Bir məqamı da xüsusi qeyd edim ki, salarlar İslam dininə çox sadıqdır və hər kənddə bir məscid var. 1750-ci ildə salarların çoxu İslam dinini qəbul etdilər. 1980-ci illərdə 80-dən çox məscid var idi. Tibetlilərlə çox yaxın və birlikdə yaşasalar da Buddizm dininə qarşı güclü şəkildə qarşı çıxdılar və təzyiqlərə baxmayaraq Buddist olmadılar.

2000-ci il əhalinin siyahıya alınmasında 104.503 salar qeydə alınmışdır. Əhalinin əksəriyyəti Çinhay əyalətindəki Shunhua Salar Muxtar Dairəsi və Hualung Hui Muxtar Dairəsi, Gansu Əyalətindəki Cishishan Bao'an Dongxiang və Salar Muxtar Dairəsi, Sincan Uyğur Muxtar Dairəsi və Qazaxıstan Muxtar Vilayətində yaşayırlar.

Çindəki digər müsəlmanlar kimi qadın hicabları dini ritualdan daha çox şəxsiyyəti və mənsubiyyəti ifadə edən bir ənənə halına gəlib. Qinghaydakı ağsaqqallar şurası adlandırılan bilən məclisin böyük bir üzvü mərkəzi hökumətin iradəsi ilə salarlar arasından təyin edilir və bir çox məsələlərin həllində mühüm rol oynayır.